Харисов Фираз Фахразович
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ПОЛИЛИНГВАЛЬ БЕЛЕМ БИРҮ ШАРТЛАРЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ УКЫТУЧЫСЫНЫҢ ҺӨНӘРИ ҮСЕШЕ ҺӘМ ҮЗЛЕГЕННӘН БЕЛЕМ АЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЕ

Статья подготовлена при финансовой поддержке РГНФ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта №15-16-16004

Статья посвящена проблеме профессионального развития и самообразования учителя татарского языка и литературы в условиях полилингвального образования в Республике Татарстан, который происходит в профессиональном и личностном направлениях. Подчеркивается особая рольпрофессиональной компетентности учителя татарского языка и литературы, определяются основные пути развития и этапы ее формирования в условиях диалога культур и полилингвального образования.Описываются источники, формы и направления самообразования педагога.

Ключевые слова: *технологиия,профессиональное развитие и саморазвитие, компетентность, инновационные технологии, коммуникация.*

This article is about professional and self-development of those who teach Tatar language and literature in the Republic of Tatarstan. Special role of the professional competence of the teacher of the Tatar language and literature is emphasized. Also the main path of development and the stages of its formation in a dialogue of cultures and multilingual education are identified. Sources, forms and directions of self-education of teacher are described in this paper.

Key words: *Technology, professional development and self-development, competence, innovative technology, communication.*

Укытучыларның һөнәри үсеше өлкәсенә караган мәсьәләләр методологик яктан Б. Г. Ананьев, С. Г. Вершловский, Н. Э. Касаткина, Н. В Кузьмина, А. К. Маркова, М. И. Мәхмүтов, Л. М. Митина, Т. С. Панина, Я. И. Ханбиков, Ә. Н. Хуҗиәхмәтов, В. Д. Шадрикова һ.б. хезмәтләрендә яктыртылган.

Полилингваль белем бирү шартларында укыту эшчәнлегенең нәтиҗәлелегенә, укучыларның белем һәм тәрбия дәрәҗәсенә педагогның шәхси, һөнәри осталыгы зур йогынты ясый. Укытучы үзенең укучысын яратырга һәм аны аңлый белергә тиеш. В. О. Ключевский бик дөрес әйткән: «Яхшы укытучы булу өчен, үзең укыткан фәнне дә һәм укучыларны да яратырга кирәк». Луций Анней Сенеканың «Башкаларны өйрәтеп, үзебез дә өйрәнәбез», – дигән

фикерен дә истән чыгармаска иде, чөнки башкаларны өйрәтү өчен бик күп укырга кирәк. Шуңа күрә тырышлык, намуслылык, таләпчәнлек, күзәтүчәнлек, аралашучанлык, тиешле дәрәҗәдә үз-үзеңне тота белү, көтелмәгән ситуациядә югалып калмау, камиллеккә омтылу, гуманлылык, инициативалылык, әдәплелек, саф күңеллелек, эчкерсезлелек, үзлегеңнән укып белемеңне арттыруга омтылу хәзерге укытучының аерылгысыз сыйфатлары булып санала. Болар барысы да педагогның кабатланмас, сирәк очрый торган, уникаль, үзенчәлекле шәхес булуы турында сөйли.

Хәзерге тиз үзгәрә торган чорда ирешелгәннәр белән генә чикләнеп булмый, яңалыклардан калышмас өчен, белемеңне һәрвакыт яңартып торырга кирәк. Укытучы иртәгә укучыларга нәрсә әйтәсен, нинди белем бирәсен, тагын нәрсә өйрәтергә тиешлеген алдан ук күзалларга тиеш, чөнки дәреслектә булган материалны гына сөйләү бүгенге укучыга кызык булмаска мөмкин. Шуңа күрә татар теле дәресләрендә заманча технологияләрне, мәгълүмати аралашу чараларын актив файдаланырга кирәк була [Хуснутдинов, Гиниятуллина, 2014].

Педагогик эшчәнлекнең уңышы күп очракта үзеңне дамим рәвештә акыл эшчәнлегенә тарта алуыңа, үзлегеңнән белем алуга һәмүз-үзеңне тәрбияли белүгә,хезмәтеңне акылга нигезләнеп, төпле итеп оештыруыңа, кирәкле вакытта хисси һәм психологик киеренкелекне бетерә һәм хис-кичерешләреңне белән идарә итә алу осталыгыңа һәм, мөстәкыйль эшләгәндә, авырлыкларны җиңә белүеңә бәйле. Әлбәттә, бу сыйфатлар тумыштан килми, бары тик озак вакыт үз өстеңдә эшләү нәтиҗәсендә формалаша [Kharisov, Kharisova, 2014].

Үз-үзеңне тәрбияләү, үзлегеңнән белем алу – кешенең үзен шәхес буларак мөмкин кадәр тулырак үстерүгә юнәлтелгән аңлы-гамәли эшчәнлеге. Алар бер-берсе белән тыгыз бәйләнгән. Үз-үзеңне тәрбияләү һәм үзлегеңнән белем алу нәтиҗәсе – шәхеснең уңай якка үзгәрүе, укуда һәм фән өлкәсендә алга китүе ул. Уңай нәтиҗәләрнең күбрәк булуы, киләчәктә белем һәм күнекмәләр үстерү ихтыяҗының артуына да бәйле.

Үзлегеңнән укып белем алу төрле чыганаклар нигезендә, мөстәкыйль рәвештә белем алуны күзаллый һәм ул – идарә ителә торган максатчан танып белү эшчәнлеге.

Һөнәри үсеш – үзеңнең һөнәреңә куелган таләпләр нигезендә, шәхес һәм белгеч буларак үсүеңә юнәлтелгән аңлы эшчәнлек. Һөнәри үсеш белән үзлегеңнән белем алу үзара шулай ук бик тыгыз бәйләнештә яши.

Атаклы шәхесләрнең тормыш һәм хезмәт юлын өйрәнү, үз-үзеңә һәм хезмәт нәтиҗәләреңә тәнкыйди күзлектән чыгып карау даими рәвештә шәхси, һөнәри үзүсешкә зур этәргеч ясавы турында сөйли. Мәсәлән, Альберт Энштейн үзен талантлы шәхес дип түгел, ә хезмәт сөючән кеше дип исәпләгән һәм үзенең фәндәге уңышларын бик зур тырышлык һәм хезмәт нәтиҗәсе дип караган. Шуңа күрә психологлар фикеренчә,үзеңне тәрбияләү уңышларыңны һәм җитешсезлекләреңне танудан, башкаларның хезмәте

белән чагыштырганда үзеңнеке белән канәгать булмаудан, үзеңнең психик халәтеңне анализлаудан башлана.

Үз-үзеңне тәрбияләүнең алдагы этабы – *максатны дөрес итеп билгеләү*, чөнки ул турыдан туры нәтиҗәгә бәйле. Мәсәлән, уку эшчәнлегеңне нәтиҗәле итеп оештырырга өйрәнү, тырышлык, аралашу осталыклары, оештыру сәләтен үстерү һ.б. Максатны билгеләү һәм аны гамәлгә ашыру үзлегеңнән укып белем арттыру компоненты булган үзлектән танып белүдәнбашка була алмый.

Үзлектән танып белү һәм үзбәя – шәхси үзенчәлекләрне өйрәнү һәм бәяләү вакытында күзәтү, махсус тикшеренү методларын куллану.

Үзлегеңнән белем алу *чыганаклары*: махсус әдәбият (психологик, лингводидактик, педагогик һ.б.), Интернет һәм массакүләм матбугат чаралары, медиа-мәгълүмат, белем күтәрү курслары, мастер-класслар, конференцияләр, семинарлар, музейлар, театрлар һ.б.

Үзлегеңнән белем алу формалары:

- индивидуаль (үзең төзегән план нигезендә);
- төркем белән (мәсьәлән, татар теле укытучыларының методик берләшмәсе аркылы укытучыларның белемен күтәрү курслары аркылы һ.б.).

Үзлегеңнән белем алуның төп юнәлешләре:

- һөнәри юнәлеш (татар теле һәм әдәбиятын укытуга караган материаллар, норматив-хокукый документлар, заманча педагогик технологияләр, махсус курсларда белем күтәрү, мәкаләләр бастыру);
- психология һәм педагогика юнәлеше (бу өлкәгә караган әдәбият белән танышу һәм белемеңне үстерү);
- методик юнәлеш (яңа метод, алым, чаралар белән танышу, хезмәттәшләреңнең дәресләренә керү һәм тәҗрибә уртаклашу, ачык дәресләр үткәрү, мастер-класслар бирү, семинарларда һәм фәнни-методик конференцияләрдә чыгыш ясау, сәләтле балалар белән эшләү, һөнәри эшчәнлегеңә үзанализ ясау, төрле берләшмәләр эшчәнлегендә катнашу);
- мәгълүмати-аралашу технологияләре юнәлеше (Интернеттан тиешле материалны сайлап алу, электрон һәм Интернет чыганакларыннан файдаланып, әдәбият исемлеге булдыру, махсус курслар үтү);
- укучыларның сәламәтлеген саклау юнәлеше (татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә сәламәтлек саклау технологияләрен кертү, сәламәт тормыш алып бару) [Харисов, 2015].

Һөнәри яктан *үз-үзеңне тәрбияләү* һәм *үз өстеңдә эшләү* өчен, түбәндәге таләпләрне сакларга кирәк:

- шәхес өчен әһәмиятле булган максат һәм бурычларны сайлый белү; планлаштыру һәм программа төзү;
- үзеңә уңайлы метод һәм чаралар сайлау;

- һөнәри яктан үз-үзеңне тәрбияләү һәм үзлегеңнән белем алупрограммасын гамәлгә ашыру;
- үзтикшерү һәм үзбәя аркылы программага кирәкле төзәтмәләр кертү.

Безнең уебызча, рус телендә белем бирү оешмаларында эшләүче татар теле һәм әдәбияты укытучылары түбәндәге *юнәлешләр* буенча белемнәрен камилләштерә ала:

- психологик һәм педагогик юнәлеш;
- лингводидактик юнәлеш;
- полилингваль белем бирү юнәлеше;
- мәгълүмати-компьютер юнәлеше;
- хокукый юнәлеш;
- эстетик юнәлеш;
- укучыларның сәламәтлеген саклау юнәлеше һ.б.

Үзлектән белем алу өчен, тема сайлау – җитди гамәлләрнең берсе. Ул укытучының шәхси тәҗрибәсе, һөнәри осталыгына бәйле һәм шуңа күрә белем алу процессы һәрвакытта педагогның һөнәри осталыгын үстерүгә юнәлтелгән була.

Тема уку елы башында сайлана һәм ул методик берләшмә планында теркәлә. Шуны истән чыгармаска кирәк: һәрбер тема укыту эшчәнлеген яхшыртуга, яңа метод һәм алымнарны табып, гамәлгә кертү белән бәйле булырга тиеш. Үзлектән белем алу берничә елга да планлаштырылырга мөмкин. Практика күрсәткәнчә, гадәттә *шәхси планда (программада)* түбәндәгеләр була:

- сайлап алынган теманың исеме һәм аның актуальлеге;
- һөнәри үсешнең максаты (эшчәнлегеңә тулы анализ ясау һәм үзеңнең мөмкинлекләреңне ачыклау, белемеңне күтәрү өчен, төп юнәлешләрне билгеләү: заманча технологияләр белән танышу, яңа нәтиҗәле метод һәм алымнар белән танышу, гомумиләштерү һәм аларны укыту процессына кертеп җибәрү);
- үзлектән белем алуның гомуми концепциясе;
- үз өстеңдә эшләүнең төп юнәлешләре (этаплары);
- һәр этапның үтәлү вакыты (урыны);
- уздырылган чаралар;
- көтелгән нәтиҗәләр (укытучының фәнни-методик яктан белеменең тирәнәюе, заманча технологияләрне куллану алымнарына ия булу, укучыларның татар теле дәресенә карата кызыксынуы көчәю, сыйфатлы белем бирү, яңа форма һәм алымнарны сынап карау һ.б);
- балалар психологиясе, педагогика, татар теле һәм чит телләр методикасына караган әдәбият белән танышу;
- белем бирү процессын методик яктан тәэмин итү;
- белем бирү оешмасының (мәктәпнең, районның, республиканың) методик һәм идарә итү органнарының эшчәнлегендә катнашу;

- үзеңнең эшчәнлегеңә анализ һәм бәя бирү, хисап ясау.

Укытучының *һөнәри үсешен* түбәндәгечә оештырып була:

- һөнәри үсешнең бурычлары һәм максатлары;
- шәхси һәм һөнәри үсешкә уңай йогынты ясый торган Интернет челтәрен файдалану;
- белемнең сыйфатын күтәрү максатыннан чыгып, укыту процессына заманча технологияләр кертеп күтәрү;
- презентация материаллары тупламасын булдыру һәм хезмәттәшләр белән фикер алышу;
- мәгълүмати ярдәм банкын булдыру (татар теленнән тиешле мәгълүмат алу өчен сайтлар исемлеге төзү, видеоматериаллар, вакытлы матбугат материаллары, өстәмә һәм белешмә әдәбият сайлау һ.б.);
- осталыкны мастер-класслар, ачык дәресләр бирү аша үстерү;
- төрле һөнәри конкурсларда катнашу.

Методик эшчәнлек формалары түбәндәгеләр:

- ачык дәресләр бирү, үзанализ ясау;
- үз тәҗрибәңә нәтиҗә ясау;
- сыйныфта, аерым төркемнәрдә дәрес бирү;
- хезмәттәшләреңнең дәресләренә анализ ясау;
- чараларда активлык күрсәтү;
- хезмәттәшләреңә киңәш бирү;
- хезмәттәшләрең белән тәҗрибә уртаклашу;
- фәнни-методик әдәбият белән танышу һ.б.

Укытучы эшчәнлегенә бәя биргәндә, аның педагогик компетентлыгы, педагогик осталыгы, иҗат итүгә сәләтле булуы да әһәмиятле. Укытучының *педагогик компетентлыгы* укыту-тәрбия процессын дөрес оештыруга юнәлтелгән белем бирүнең осталык һәм күнекмәләрен нәтиҗәле гамәлгә ашыра белүе, уңышлы итеп педагогик эшчәнлекне оештыру өчен кирәк булган һөнәри һәм шәхси сыйфатлар җыелмасы. Һөнәри яктан *компетентлы укытучы* түбәндәге сыйфатларга ия:

- татар теле һәм әдәбияты дәресләрен югары дәрәҗәдә, нәтиҗәле уздырырга сәләтле;
- дәрестә һәм дәрестән тыш чараларда төрле мәдәният вәкилләренә карата мәхәббәт, дустанә мөнәсәбәт тәрбияли, мөмкин булганда, телләрне һәм мәдәниятләрне чагыштырып өйрәтә;
- югары дәрәҗәдә аралашу осталыгына ия;
- дәрескә лингводидактика өлкәсендә булган яңалыкларны даими рәвештә кертеп бара;
- белем һәм тәрбия бирүдә һәрвакытта югары нәтиҗәләргә ирешә.

Җәмгыятьнең иҗтимагый-иктисади һәм рухи үсеше укытучының һөнәри белем дәрәҗәсенә турыдан туры бәйләнгән.

Яңа Стандарт нигезендә, укытучының *педагогик компетентлыгын үстерүгә* карата түбәндәге таләпләрне куеп була:

- яңа фәнни-методик әдәбият белән даими танышып бару;
- иҗади төркемнәрнең, методик берләшмәләрнең эшендә катнашу;
- фәнни-тикшеренү һәм эксперименталь эшчәнлек;
- төрле конкурсларда, мастер-классларда, олимпиадаларда һ.б. актив катнашу;
- заманчапедагогик технологияләр белән таныш булу һәм аларны көндәлек эштә куллану;
- үзеңнең педагогик тәҗрибәңне киң җәмәгатьчелеккә җиткерү.

Һөнәри үсешнең алдагы этабы – *педагогик осталык* яки психология һәм педагогика теориясендә һәм практикасында киң кулланыла торган методлар, алымнар, принципларны яки заманча технологияләрне көндәлек эштә нәтиҗәле итеп кулланып, укытучының белем һәм тәрбия бирү осталыгы (компетентлыгы). Хәзерге укытучының теоретик (яңа психологик һәм педагогик концепцияләрне белү), методологик (педагогик күренешләрне өйрәнүнең гомуми принципларын, укытуның һәм тәрбияләүнең социальләштерү закончалыкларын белү) һәм технологик (традицион һәм инновацион белем бирү технологияләрен белү) белемнәргә ия булуы бик мөһим [Харисов, 2015].

Бу уңайдан, яңа педагогик технологияләр белән эшләүче укытучы шәхесенә караган психологик таләпләрне искәртеп үтәргә кирәк: коммуникативлык, фикерләүнең төрле булуы, толерантлык (башка кеше фикерен тыңлый белү), хезмәттәшлеккә сәләтлелек һ.б. [Харисов, Харисова, 2001]. Әлеге сыйфатлар укытучының гомуми культурасының үсеше (психологик, педагогик һәм технологик компетентлыгы, иҗади (креатив) сәләтенең) югары дәрәҗәдә булуы турында сөйли.

Иҗат итүгә сәләтлелек – укытучы эшчәнлегенең югары дәрәҗәдә икәнлеген (яңа идеяләр, юнәлешләр тәкъдим итү белән генә чикләнмичә, аларны үзгәртү һәм камилләштерү). Бары тик югары дәрәҗәгә ирешкән укытучы гына укыту һәм тәрбия бирү процессында яңа идеяләр, эш алымнары һәм методлары, заманча технологияләрне тәкъдим итә һәм гамәлгә ашыра. Аны икенче төрле «новатор» (яңалык кертүче) укытучы дип атыйлар.

Һөнәри яктан белемне камилләштерүдән *көтелгән нәтиҗәләр*:

- үзеңнең теоретик, фәнни-методик һәм компетентлык дәрәҗәңнең камилләшүе һәм үсүе;
- тикшерелә торган тема буенча ачык дәресләр, мастер-класслар әзерләү һәм уздыру;
- дидактик материаллар, тестлар, күрсәтмә әсбаплар, электрон материаллар белән эшләү һәм аларны тикшереп карау;
- педсовет утырышларында, конкурсларда, семинар-киңәшмәләрдә чыгышлар ясау һ.б.

Укытучының даими рәвештә үзлектән белем алуы аның көндәлек эшчәнлеге өчен әһәмиятле шарт булып тора. Җәмгыять һәрвакытта укытучыга югары таләпләр куйды һәм ул киләчәктә дә шулай булачак. Бу таләп, аеруча, икетеллелек шартларында эшләүче укытучылар өчен мөһим. Димәк, укытучы даими рәвештә үсештә булырга һәм үз өстендә эшләргә тиеш, чөнки башкаларны өйрәтү өчен, син аларга караганда күбрәк укырга һәм белергә тиеш. Бала шәхесен дөрес формалаштыру, аңарда гражданлык активлыгы тәрбияләү, аның иҗади мөмкинлекләрен ачу һәм үстерү өчен, укытучы өзлексез, үзлегеннән белемен камилләштерергә тиеш. Аның өчен татар теле һәм әдәбияты укытучысына белемнәрне үстерү курсларында ешрак укырга; төрле һөнәри семинарларда, мастер-классларда, ачык дәресләрдә катнашырга; психология, лингводидактика өлкәсендәге яңа әдәбият, журналлар һәм Интернет аркылы белем бирү процессына караган, аеруча заманча технологияләргә кагылышлы мәгълүмат тупларга һәм аны татар теле дәресләрендә киңрәк файдаланырга кирәк.

Үзлектән белем алуга сәләтлелек укытучының акыл (интелллектуаль), психологик һәм педагогик күрсәткечләре буенча билгеләнә. Укымыйча, даими рәвештә белемеңне камилләштермичә торып, укытучы һөнәри яктан үсә алмый. Бу аксиома кебек!

Әдәбият

Харисов, Ф. Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре / Ф. Ф. Харисов – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 302 б.

Харисов, Ф. Ф., Харисова Ч. М. Современные технологии обучения татарскому языку в русской школе./ Ф. Ф. Харисов, Ч. М. Харисова. – Казань: КГПУ, 2001. – 40 с.

Харисов, Ф.Ф. Двуязычие и многоязычие как социальная потребность поли-лингвального общества / Ф. Ф. Харисов // Филология и культура = Philology and Culture. – 2003. –№ 1. – С. 49-57.

Хуснутдинов, Д. Х., Гиниятуллина, Г. Ф. Специфика обучения студентов филологического отделения профессионально-ориентированному чтению с использованием компьютерных технологий / Д. Х. Хуснутдинов, Г. Ф. Гиниятуллина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 6-1 (24). – С. 193-195.

Kharisov, F.F., Kharisova, C.M. Bilingualism and multilingualism in a globalized society / F.F. Kharisov, C.M. Kharisova // Life Science Journal . – 2014. – Том: 11. – Выпуск: SPEC. ISSUE 11 . – С. 439 – 443.